

שער שלישי

המטפיזיקה

פרק ראשון: קדם בראשית

רבי יצחק גר ברחוב דנואייה, מאחורי בולוואר־דה־בלווייל, רובע בתהליך של התחדשות. בתי מגורים בני חמש־שש קומות הבנויים בטון ומתכת צבועה החליפו בהדרגה את הבניינים הישנים הרעועים. רבי יצחק התגורר באחד מאותם בניינים מטים לנפול, והייתה לו סיבה טובה לא לעזוב אותו.

כדי להגיע לביתו של רבי יצחק, היה עליך לעבור דרך שער שאחד מציריו לא פעל, לחלוף על פני חצר קטנה, צרה וארוכה מרוצפת בלבנים גדולות ועגולות שעיקמו את הקרסוליים. במרווחים שביניהן צמח טחב שהשחיר. בקצה החצר עמדה מזרקה שהברז שלה דלף דרך קבע. אחר כך היה עליך לחלוף על פני בניין נוסף וחצר אחורית שהובילה לבניין קטן רעוע, בן ארבע קומות, מט לנפול. סדקים עמוקים חרצו את חזיתו. כבסים היו תלויים דרך קבע על חלונותיו המעוקמים. מדרגות שהיו גבוהות במרכז ומשתפלות הצידה, גרמו למטפס תחושה של מחלת ים. הקירות העבשים כוסו בכתובות מחוקות פה ושם, שקשה היה לזהותן. מזוזה קבועה על דלת בקומה השנייה סימנה את ביתו של יצחק.

דלת הכניסה נפתחה היישר אל חדר ששימש סלון, חדר אוכל, וחדר לימודים. פה ושם נחשפו קורות העץ של התקרה. סביב החלון כרסם העובש את הסיד הלח. מדפי ספרים כיסו חלקים מן הקירות. על חלקי הקיר העירומים ניתן היה לקרוא...

פופלינגר דוד נולד בבוקרסט שברומניה; ברנט מוישה מן ה-18 לשביעי 1942 עד ה-2 לשמיני 1942 ורשימת שמות של בני משפחה אחרים: משפחת ווידר/וינדשטיין אתל, גרא, יאנוס. וכמו כן הודעה: אכטונג אכטונג, משפחת גרונפלד, משפחת לילי דויטש, משפחת גרבארניק ינקל. שמות נוספים רבים, תאריכים, מקומות, בצרפתית, בגרמנית, בעברית וביידיש.

"אנשים הסתתרו כאן בזמן המלחמה. הם הותירו אחריהם כתובות." אמר לי יצחק בביקורי הראשון.

"האם היו אלה קריאות עזרה? או מילות פרידה..."
"מי יודע אם זכו בכלל לחלקת קבר! במידה מסוימת, אפשר לומר שאני השומר של בית הקברות הזה. הוספתי את שמו של אבי, מפני שידעתי שלא זכה לקבר:

מוישה גולדמן 1896-1942."

ואחר כך הוסיף:

"קול דְּמִי אחיך זועקים אלי' אמר אלהים לקין.⁷² האם אתה יודע מדוע כתוב 'דְּמִי' רבבים?" ומבלי לחכות המשך:

"כל אימת שהורגים אדם, כל צאצאיו וצאצאי צאצאיו מרימים קול מחאה, כל הנשמות שלא ייוולדו זועקות מדמו הניגר."
מאחורי הכתובות הללו עמדו מעשים, יד חרתה סימנים אחרונים כדי להותיר זְכָר, ומעבר לסימנים האלה, היו זעקות ושתיקה. שתיקתו של הבל.

"שתיקתם של בני איוב." אמר רבי יצחק כאילו קרא את מחשבותיי.
"איך אפשר להאמין באלהים אחרי אושוויץ?"
בפעם הזאת, ופעמים רבות נוספות, רבי יצחק לא השיב.

יהודי אתיאיסט חיפש מורה. הוא פנה לרב ברובע מגוריו, אך אותו רב דחה אותו בטענה שאינו בר סמכא. "נסה את הרב שטיינברג", אמר לו.

72 בראשית ד' 10.

האיש פנה לרב שטיינברג שגם הוא טען שאינו בר-סמכא, ושלח אותו לרב אברמוביץ'. הלה סירב אף הוא, וכן הלאה... באחד הימים הגיע לרב יעקב פרלכאום, עילוי גדול בתורה. שאל אותו הרב:

"את התורה קראת?"

"לא", השיב היהודי, "אני אתיאיסט."

"כמובן! אבל את התלמוד אתה מכיר?"

"לא."

"ואת הקבלה, את ספר הזוהר, למדת אותם?"

"לא."

"אם כך, אינך אתיאיסט, אלא בור ועם הארץ!"

במעגלים הסגורים של "בתי הלימוד", טוענים לעתים קרובות שצריך אדם להיות בן ארבעים שנה לפחות כדי ללמוד קבלה. עם זאת, יצחק לוריא עצמו – הא"רי הקדוש, מגדולי המקובלים, סיים לכתוב את "סודות הקבלה", בגיל צעיר יותר ונפטר בגיל 38. מורים רבים אחרים כתבו את חיבוריהם בעודם צעירים, ורובם כבר לא היו בחיים בגיל 40. מדוע אפוא לחכות לגיל ארבעים? כל אחד יכול לנסות ולמצוא הסבר לשאלה, ויש לה תשובות רבות. אנסה את ההסבר הבא: מי שלומד קבלה עלול אומנם להפוך לאתיאיסט, אך לאתיאיסט מלומד, מפני שבפלפלנות המטפיזית של הטקסטים החשובים, נהפך אלהים למעין אביזר נלווה ללימוד. הוא מהווה נושא למחקר, ומאבד את מעמד העל שלו כדמות אלוהית כול יכולה. באופן זה מעצב הלימוד את האלהות. בזכות הלימוד אנו קרבים לאינסוף, אותו מימד הנמצא מחוץ לזמן ולמרחב, שממנו נובעות בלי הרף כל התופעות. אם יותר לי להשתמש כאן במושג מתרבות אחרת, אומר שהלימוד עשוי להוביל לסאמאדי* – ניתוק מוחלט של היוגי מסביבתו – דרגה שבה הוא מגשים את איחוד הנושא עם מושא המדיטאציה, ויכול לחזות באמת המוחלטת. המקובל בפלפלנותו אינו עוד המחבר הבלעדי של דבריו, הם נאמרים מאליהם, מהלכים כמעט בנפרד ממנו ומצטרפים לפועל שבאמצעותו ברא אלהים כל דבר ודבר. וכך מגשים גם הוא

* לסאמאדי מגיעים או על ידי התרכזות מנטאלית או על ידי התבוננות פנימית.

את איחוד הנושא עם המושא, את ההתאחדות, את הנגיעה באחד...
 עבור המקובלים הלימוד הוא משחק, משחק באותיות, במלים
 ובמשמעות, המשחזר את יצירתו של האל. משחק שאין בו מרוויח
 ואין בו מפסיד, מפני שהמשחק עם האינסוף אינו מסתיים לעולם. מהו
 החלק שיש לייחס ליד המקרה, לטבע האדם, לאלוהות? מי השחקן אם
 לא אלהים בסופו של דבר? ומיהו אלהים אם לא מי שמחפש אותו?
 מהו האתגר אם לא המשחק עצמו, המאחד את האלוהי עם האנושי?
 "יאמר כל אחד מכם מלה חדשה על התורה", נאמר לעתים קרובות
 בספר הזוהר. הלימוד הוא גם מרחב של יצירה. כל אדם משתתף בו
 בהתאם למזגו ותורם את חלקו לעיצוב הפיוט היחיד במינו, המשלב
 תורת חשבון עם בלשנות, מטפיזיקה עם אהבת הנסתר. לא מדובר
 כאן בשינון המקרא, אלא בחשיבה מקורית, בגילוי, במחקר, בחידוש,
 בדילוג אל עולם חדש שמעניקה לנו המחשבה, מפני שעולמנו יכול
 להשתנות מעצם העובדה שאנו חושבים אחרת.
 לכאורה, חזר רבי יצחק על דבריו לא פעם. אך גם כשחזר על אותם
 יסודות טיעון פיתח רעיון חדש. פעמים, כששבנו לדון באותו נושא,
 נדמו דבריו רחוקים במידה רבה מן הדעות שהביע בליל אמש, או
 חודשים אחדים קודם לכן. יישום נכון של עיקרון אי-השניות, יראה,
 לדעתו, שכל אחד משני רעיונות מנוגדים יכול להתקבל על הדעת.*

דת ללא מטפיזיקה, כמוה כאדם בלי ראש. אם יש ברצוננו לדעת היכן
 אנו נמצאים, ראוי אולי שנגלה מאין באנו. ועל מנת לנסות ולהבין מי
 אנו, כדאי יהיה לחפש את הסיבה הראשונית. שאלה זו העסיקה אותי
 אותו יום, כשהגעתי לרחוב דנואייה. רבי יצחק כבר למד. הספרים היו
 מונחים על השולחן, פתוחים.

"רבי יצחק..."

"אל תקרא לי רבי," סינן מבין שיניו.

* על פי התפיסה הקבלית הטוענת שהכול אחד, גרס רבי יצחק שאין בהכרח
 סתירה בין שני רעיונות מנוגדים.

"נתחיל בהתחלה, מבראשית. מהיכן באנו?" שאלתי.
 "כדי ללמוד את הפרק הזה, עלינו לצום. אל תאכל, אל תדבר, אל
 תסתכל, אל תסיח דעתך וחזור מחר."
 "מדוע עלינו לצום?"
 "כדי שנוכל להזין עצמנו במשהו אחר. הלימוד הוא סעודה, ככתוב:
 'ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו'⁷³. חזור מחר."
 את המשך היום ביליתי במיטה ולא עשיתי דבר.
 "אתה יודע שנכתבו כבר מאות ספרים בנושא זה, מה אנו יכולים
 להוסיף?" אמר לי למחרת בצניעות שהייתה מן הסתם מדומה במקצת.
 בכל מקרה, צריך לחכות לחצות הלילה כדי ללמוד את הפרק הזה."
 המתנו אפוא לשעת חצות.
 החדר היה חשוך ומאובק. ששה כסאות סביב שולחן המהגוני,
 מזנון מכוסה במפית סרוגה ישנה ובכמה כלי כסף, הכול דמוי ריז'נס**
 ספריות מעץ אלון מפוסל, שכרעו תחת עומס הספרים, כל אלה היוו
 את הריהוט העיקרי. ווילונות קטיפה עבים בצבע בורדרו דהוי במקצת,
 צמח של עץ גומי בעציץ חָמֵר, שטיח סמירנה ונברשת קריסטל קטנה,
 הללו העידו על עיצוב מכובד אך לא מקורי, שעמד בניגוד מוחלט
 לעליבותו של הבניין ולמצבם העגום של הקירות ושל התקרה.
 כדי שלא אתבטל, בקשני רבי יצחק לקרוא בספר הזוהר.
 בחצות הלילה הוא הדליק נר והציבו משמאלו, כיבה את מתג
 החשמל והתיישב במקומו, מולי. מעל להבת הנר זהרו פניו באור זהוב
 וצלליהם פיזו בין נגוהות האור.
 בערבים הרשה לעצמו רבי יצחק לנהוג בהתאם למסורת העתיקה
 בשיבות פולין: לימוד מלווה בכמה כוסיות וודקה.
 "כיצד ניתן לדבר על השראתו הראשונה של אלהים מבלי שתהיה אתה
 עצמך חדור השראה!" הסביר. "ככתוב: 'ואני נטעתך שורק כולה זרע
 אמת'⁷⁴ וכתלמוד כתוב: 'היין והבושם מעניקים לאדם פתיחות יתר'⁷⁵.

73 שמות כד' 11.

** סגנון "העוצרות", סגנון ריהוט מהמאה 18 בצרפת.

74 ירמיהו ב' 21.

75 תלמוד בבלי, יומא, עו, א.

הוא הניח שתי כוסיות לצד בקבוק הוודקה וזברובקה שהוציא מהמקפיא. הנוזל המוקפא, המעובה, נשפך כשמן שקוף. לאחר הכוונה, 'שמע ישראל' והחזרה על המלה אחד, פתח בדבריו: "ועכשיו הבה נבחן את השאלה," אמר כמתכוון לסעודה.

חירות החיים היוו עבורו הזמנה להילולה חגיגית. "ההתבוננות בשמים לא תבהיר לך טוב יותר מי אתה. מעשה הבראשית המעניין אותך באמת אינו בריאת היקום, אלא בריאת עולמך. שומה עלינו להגיע עדיך. הכול ביהדות הוא סיפור של אותות, של אותיות, ושל מילים. העולם נברא באותיות. וכן גם אלהים. אי לכך, לעסוק במטפיזיקה, משמעו לפרק את המילים, לפענח את האותיות, לחדור למסתרי תנועתם."

רחשי העיר הלכו ונמוגו. בדירות הסמוכות נמו הכול את שנתם. רבי יצחק דיבר בקול עצור, כמו חשש להפריע למנוחת השכנים. "בכדי להתחיל (ולא מבראשית) המציא אלהים את האינטרסקסטואליות* אל תכתוב את זה! כל מה שעומד להתרחש יהא מובאה ממה שקודם לו באופן שיבהיר את הקודם לו; מה שקדם מכיל כבר את מה שיהיה. הכול מוכל בכול כבר מן ההתחלה. המשמעות מתרחבת."

יצחק משך את ההברות האחרונות של משפטיו, כמתענג עליהם. "אפשר שאלהים לא משחק בקוביות, אבל הוא משחק. הוא מחבר תשבצים. תשבצים מיוחדים במינם." הוסיף בחיוך תאוותני. "עכשיו התבונן היטב כמילים האלה: בראשית ברא אלהים." יצחק הניח לפניו את ספר התורה הישן שלו שהיה פתוח בעמוד הראשון.

"בראשית מתחיל באות ב' גדולה, האות השנייה של האלף-בית. האות א' הנמצאת לפניו, אינה נראית לעין. ערכה המספרי של האות א' שמשמעה אָלֶף-רבבה, הוא אחד. אחד ואָלֶף עומדות יחדיו, והן שוות בערכן בעולם שלפני בריאת העולמות. "מבשרים לנו שהוא ברא תחילה אָלֶף עולמות, ללמדנו כי לעומתו

* את הזיקה שבין טקסט אחד לשני.

הכול אפסי. אֶלֶף עולמות, גם על מנת להעיד כי קיימים יְקוּמִים אחרים לצדו של היקום שלנו, עולמות רבים ביקום שלנו, והרבה צורות ורמות של מציאות בעולם שלנו, וכי עולמנו אינו טבורו של היקום, אף לא תכליתו האחת של מעשה הבריאה. ידיעה זו אמורה לעורר בנו צניעות ותחושת יחסיות.”

יצחק צמצם את גביניו כמו בזעף.

”כשאנו רוצים לדבר עליו, על הדבר שאיננו יודעים מה טיבו, אנו אומרים 'הוא'. 'הוא' העלום, הקודם לכול דבר שהוא בר חשיבה, בר תפיסה, או שאפשר להעלותו על הדעת. כפי שכתוב בספר הזוהר: 'טרם בראשית היה שמו אצור בתוכו, הוא ושמו היוו גוף אחד'⁷⁶. הוא, אותו דבר שאיננו יודעים עליו מאום. הוא איננו דמות, ואיננו לא דמות. הוא הלא נודע, הסוד, הנסתר, המצועף, המובלע; אנו משתמשים בכל המילים הללו כדי לתאר אותו. אנו מכנים אותו גם האינסוף ברוך הוא, שם המתאר אותו בצורה המוצלחת ביותר.”

במובן מסוים ערך יצחק את השולחן, מניח לפניו את הכלים שיידרשו לו.

”אם כן, כיצד יכול דבר־מה להופיע בתוך האינסוף?” הקשיתי, ולו כדי לומר משהו.

”זוהי כל השאלה!” קרא יצחק בקול. ”לפי שאין דבר מחוצה לו, האינסוף כולל הכול, מכיל בתוכו יכולת אינסופית. אין ולו דבר מחוץ לאינסוף. על מנת לברוא משהו, שומה עליו להתחיל לנוע, לברוא את התנועה. אך היכן ינוע אם לא בתוך עצמו? לברוא דבר־מה, משמעו גם, בהכרח, לפעול בתוך הזמן: לברוא את הקדם ואת האחרית לאותו דבר־מה שנברא. ולבסוף, האינסוף אינו ניתן לחלוקה, גם חלקיק שלו הוא אינסופי. הנה כי כן הכול אפשרי בתוך האינסוף.”

”אך כיצד הוא יברא את הסופי?” טענתי לעומתו והפעם ביתר רצינות. ”מן הסתם היה עליו תחילה לברוא מרחב בתוכו. וכדי לברוא את אותו חלל, היה עליו להתחיל לנוע. תנועה ומרחב נבראו אפוא בו זמנית כתופעה אחת.”

76 ספר הזוהר בראשית כרך ב' כט'א.

פערתי את פי, הוא מיהר לומר:

“אני יודע על מה אתה חושב: כיצד עשה זאת?”

“הוא עשה זאת בתוכו באמצעות סימן, אות, הראשונה באותיות. סימן זה, רטט זה של האינסוף באינסוף, 'היה ניצוץ של המחשכים, להבה אפלולית, אור כה קורן, עד כי היה בלתי נראה, ללא צבע', ככתוב בספר הזוהר⁷⁷. הוא לא נראה, מפני שהגיח מן המובלע שבמובלע של הרצון הראשוני.

“על מנת לומר דבר-מה על כך, נאמר שהייתה מחשבה, המחשבה נהפכה לנקודה, והנקודה עיצבה את האות הראשונה, שהיא הסימן הראשון, וכל אלה נעשו בו זמנית. נקודה, סימן ומחשבה, מכונסים יחדיו, הם האות י', האות הראשונה בסדר הבריאה⁷⁸.

“אך קודם לכן, מאין יצא האינסוף?”

“האינסוף מוצאו מן האין.”

“אבל אין משמעו לא כלום. כיצד יכול דבר-מה להגיח מתוך לא

כלום?

“על חידה מסתורית זו מתפלמסים עד עצם היום הזה.”

רבי יצחק שטח לפניי את המגמות ההגותיות הגדולות שנגעו בשאלה זו⁷⁹.

“ואתה, מה אתה אומר?” שאלתי אותו כדי שישכם את הנאמר.

כפי שעשה לעתים קרובות, הוא החל את תשובתו בשאלה.

“כלום יתכן שדבר-מה יתגלה שלא מתוך האין? הריק מכיל את האינסוף והאינסוף מכיל את הריק. כל דבר אוצר בתוכו ומזכיר את הריק הראשוני. בכאן טמון חלק מסודה של הנוכחות (השכינה).

77 ספר הזוהר בראשית כרך ב' טו' א.

78 היוד היא האות הראשונה בסדר הבריאה, להבדיל מהאלף בית.

79 גם אבן גבירול וגם יצחק העיוור סוברים כי הרצון הוא המרכיב הראשון שהתנתק מהאינסוף והוא מקור כל התופעות שנבראו אחריו. [...] מחבר הספר “הבהיר” טוען שהאינסוף הוא מחשבה החושבת בעצמה עד אין קץ. והרמב”ם טוען שמחשבת האל היא עצם מהותו. [...] משה ליאון מחבר ספר הזוהר סובר כי הרצון הראשוני הזה הוא מעל ומעבר לכל רצון אחר. [...] אחרים טוענים שהרצון הזה היה בבחינת פוטנציאל מאז ומעולם אלא שלא הוגדר ונותר ללא מושא.

"אני אומר על האין שהוא הריק, שהוא ה'בלי'. איוב מכנה אותו 'בלימה'⁸⁰. זהו ביטוי מצוין מפני שה'בלי-מה' מפנה אל 'מה', ונושא בתוכו שאלה: מהו אותו 'מה' שהוא בלעדי? הוא מעורר את ה'מה' בתהייתו על עצמו. ודבר זה הוא כבר בבחינת תנועה, מחשבה... האין והאינסוף, ה'בלי-מה' וה'מה', האין והאין-סוף, ה'בלי' (האין) ו'הבלי סוף' (האינסוף) מחוללים זה את זה מבלי להגדיר את עצמם. עמדתי לשאול שאלה נוספת, אך הוא קטע את דבריי.

"האינסוף משיב על שאלתה של סיבת הסיבות למכיל את המוכל. הוא יוצא מן הריק וכבר אינו עוד אין-אפס-דיק אלא פוטנציאל אינסופי המכיל רצון... אך רצון ואפילו כוונה הן מילים עזות מדי... תשוקה... מילים אנתרופומורפיות** מדי, מוטב להשתמש במלה רטט. אני סבור שהמלה רטט אוצרת בתוכה שאלה שאינה מוצאת את צורת הביטוי שלה, ובמובן מסוים היא ראשית השאלה."

רבי יצחק שב להסביר לי מן המקום שקטעתי את דבריו.
"האינסוף, על ידי רטט ראשוני זה, יוצר סימן, אות, את האות י' – ניצוץ אור שאינו נראה, נקודה זוהרת, נוקבת ורבת עוצמה בהבקעתה, חבויה וגלויה, מובלע מושלם, שריד לנסיגתו של האינסוף אל תוך שקיפות התהום... מעבר לנקודה זו, אי אפשר לדעת כלום, מפני שמעבר לה, אין גם אור. 'האור שאינו נראה היה חסר צבע, שקוף'. הוא צמצם את האור תוך כדי התפשטותו פרישתו, ועל אף שהתפשט, נותר האור בצורתו המרוכזת, כשריד לנסיגה (לצמצום) של המובלע שבמובלע של תעלומת האינסוף. מפני שהאור מתפשט ואינו מתפשט, בוקע ואינו בוקע'."

"בוקע ואינו בוקע, חזרתי על דבריו כשאני מניד בראשי, בלתי מרוצה, "האם תוכל להסביר את הסתירה הזו?"

"סוד הצמצום הוא, הצמצום האלוהי. הוא נסוג, ואינו נסוג. האינסוף ברוך הוא מסתתר על מנת להותיר מקום לאחר, אבל בה בעת הוא אינו נעלם כליל, הוא מותיר את האור הראשוני שאינו אלא הוא עצמו. הכול אחד והוא אחד. האור בוקע מפני שהוא בורא 'אחר', ואינו בוקע

80 איוב כו' פ' 7 "תולה ארץ על בלימה", ומפרשים כנראה בלימה, אפס, לא-דבר. ** אנתרופומורפי, דמוי אדם. ייחוס סגולות אנושיות לאלהים או לבעלי חיים.

מפני שאותו 'אחר' אינו אלא הוא עצמו. ולכן אני סבור שצורתו של רטט זה היא צורת שאלה, שעל אף שהיא נשאלת, היא נותרת בתוכו, היא הינה הוא. ואתה הינך אותה שאלה.

"האור הזה חבוי בכלים, כלומר באותיות המצמצמות את עוצמתו ומאפשרות את התחימה ואת השוני המוטבעים בכריאה, מפני שהאותיות ירשמו מילים, ואותן מילים יבראו את הדברים."⁸¹

81 יש לציין שרבי יצחק אינו ממשיך את הזיקה לשבירה ולתיקון שאותן הכניס לקבלה יצחק לוריא האר"י הקדוש (1534-1572) יצחק לוריא מכנה בשם 'צמצום' את תנועת הבריאה הראשונית החל ממרחב ריק אל חיק האינסוף, הנעה בתהליך של הצטמצמות האלוהות בתוך עצמה. במובן מסוים הגלה אלהים את עצמו מחלק ממנו. במרחב ריק זה תהליך הבריאה קיבל צורה של ספירות אנרגיה המפרקות את האור הראשוני לכדי שרשרת של סיבות. הספירות הללו שאותן מכנה יצחק לוריא 'כלים', נבצר מהן להכיל בתוכן את האור, והן מרדו ונשברו. האר"י מניח כעיקרון כי גם בתוך האלוהות קיים מאבק כוחות בין הטוב והרע, משמע אלוהות דואלית, רעיון שרבי יצחק גולדמן מסרב לקבלו. עבורו הכלים הם האותיות. ולבסוף, על פי האר"י הקדוש, על האדם לעזור לאלהים לערוך תיקון לכלים השבורים ולהגשים את האיחוד תוך מאבק ברוע ותוך קיום המצוות.

ברק שני: בראשית, תחילתה של תשוקה

רבי יצחק לא פירש את מעשה בראשית בהסתמך על הפרשנויות התלמודיות או המדרשיות, אלא השתמש ישירות בשיטות הקבליות של פענוח האותיות והמילים. נראה לי בעליל כי הוויכוחים בקרב הרבנים סביב מעשה הבריאה יש מאין, בידי אל כלייכול, לא ריתקו אותו במיוחד. לעומת זאת, הוא נעזר במידה רבה ברעיונות שהגו מורי "הזוהר", שאותם פיתח בדרך מקורית.

מורים אלה, הוסיפו לשמותיו של האל את הכינוי אינסוף, והציבו אותו מעל לשמותיו האחרים אף שאינו מופיע בתורה. הם ציינו עם זאת כי כינוי זה איננו שם, וכי נבצר מעימנו להבין את מלוא משמעותו. שום מחשבה אינה מסוגלת לתפוס את מהות האינסוף, מפני שהמחשבה מגדירה ומגבילה. אינסוף שנתפס לא יהיה עוד אינסוף. רבי יצחק כינה את אלהים גם אל־בלי־שם, האינסוף ברוך הוא, או השאלה הראשונית. הוא רכן לעבר השולחן ותוך כדי מלמול תיאר את הרגע שקדם למעשה בראשית.

"האינסוף ברוך הוא הקריין ניצוץ של אור, הוא האות יוד י' – הנובעת מן הרטט. יוד זו יצרה את האות א' המבשרת בצורתה את עקרון השניות: י' מעל ו י' הפוכה מתחת, בין שתיהן קו אלכסוני שמפריד ביניהן – א. האחת לפני והשנייה אחרי, תנועה, נבדלת מחוסר התנועה אחת למעלה ואחת למטה. האות א' שערכה בגימטרייה הוא 1 היא עיצור גרוני המייצג את המרחב הנפרד מִפְּנִים האינסוף. נכנה אותה הרחם 'תהום מוקפת בחישוק נטול־צורה'. היא קודמת לכול ומסמלת את אחדותו של האינסוף ושל כל הנברא. ככתוב: 'כל אחדות נשענת על האות א' בלבד'⁸². י' ו

82 הקדמה לספר הזוהר ג' ב'.

א', שתי האותיות הראשונות, קדמו למעשה בראשית. "האות אלף 1 (א') מעצבת את האות בית (ב')", האות הראשונה במילה בראשית. באות בית הקו האלכסוני של א' מתיישר, אותיות הווד נצמדות אליו, האחת מתחברת אליו ממעל, השנייה מתחת (ב). הצורה המתקבלת היא של פֵית פתוח בחזיתו, היא מצביעה על כיוון. ערכה בגימטרייה 2. העולמות שייווצרו יושפעו מחותם השניים, מהשניות של מטה ומהקוטביות של מעלה. ככתוב: 'שניים הם ההתחלה'.

"והרי כל דבר במקומו", אמר רבי יצחק. כפות ידיו היו מונחות על השולחן, גופו רכון קדימה, את ראשו כיסה כובע הקטיפה הנצחי שצבעו אפור בהיר. הוא המשיך בדבריו בקול שובה לב:

"אנחנו נמצאים בתוך רחם שבתוכה יתחולל ההמשך. ההמשך הוא ההתחלה, בראשית. הכול נכתב בידה, ככתוב: 'מגיד בראשית אחרית...'⁸³ אם תחדור למלה זו, תוך כדי פירוקה, תגלה את כל האמור להתרחש, מפני שהיא אוצרת בתוכה את העקרונות הדינאמיים של הבריאה. "המלה אות בעברית, הוראתה גם סימן. האותיות הן סימנים,

המנבאים את העתיד לבוא. חיבורן יחדיו חושף את הקיים. "בראשית: אם תפרק את המלה, תוכל לגזור ממנה: בראראש ראשית, כלומר: הראש של ההתחלה, או ראשית ההתחלה – ואחריה את המלה כולה בראשית, המלה הראשונה: תכולה מכילה, תכולה בתוך התהום, מכילה את העולמות.

"בית: כשאתה מבטא את האות ב', אמרת פֵית, והבית מושיב בתוכו את כל האותיות, את זרעי העולמות, כפי שנאמר. האות ב' 2 מתרחבת לברא, לברוא, המתחברת לראש, ואחר כך לראשית – ההתחלה. התחברותם של כל החלקים יוצרת את בראשית 'בית השניים בראש בורא התחלה' או שמא 'שניים (ב') הם עקרון ההתחלה'.

"בראשית: בין האות א', הראשונה בסדר האותיות העבריות, המקדימה * את ב' במלה בראשית, לבין האות ת', האחרונה במלה בראשית ובאלף-בית, ניצבות כל שאר האותיות, ויחדיו הן מסמלות

83 ישעיהו מב' 10.

* ראה עמ" 76 להלן.

את כל מה שבידי האותיות לכתוב, כלומר את כל הבריאה כולה. בין שתי אותיות אלה, הוא התווה את המילים: ברא, את לברוא ואת ראש, ראשית – בראשית – התחלה. עם האותיות 'בראש', בתוך הרחם של שניים – ב' הוא ברא את ראשית ההתחלות."

דימיתי שאני שומע סימפוניה של הברות. בראשית, המוטיב המנחה שב ועלה כפזמון חוזר, כנושא מרכזי של הדגם, מפורר, מפורק, שב ומורכב, וממנו תגיח תנועה חדשה, תנופה.

"ברא, משורש / ברא /, היא מלה מדויקת יותר מן המלה יצר ומשמעה לחתוך, לפסל, לבחור, למיין, לקיים. תחילה הוא פיסל את האותיות, נתן להן קיום, אחר כך מיין אותן... וכתב. העולם הוא ספר. "בראשית ברא אלהים, התבונן היטב במילים אלה. בראשית מכיל את ברא: כלומר, בתוך המלה בראשית – ההתחלה, אצור כבר הפועל / ברא / המאפשר את המשך הבריאה.

בראשית משלח מחיקו את המלה ברא. בראשית ברא, כלומר ההתחלה בראה.

"האות ב' היא פֶּית אך הבית עדיין ריק. הוא יתיישב בו בשמו: אלהים. ככתוב: 'בראשית ברא אלהים'."

"האינסוף ברא את אלהים, כלומר את האל? שאלתי בתמיהה. "אלהים מייצג את אופיו הפעיל של האינסוף ברוך הוא, שיברא

את הטבע. אלהים והטבע בגימטרייה הם שווי ערך = 86*
"בראשית פָּרַק את המלה ל: בראשית, הוא ברא שש, ככתוב: ששת כיווני המרחב, שנבראו באמצעות שש האותיות של המלה בראשית⁸⁴.

* אלהים בלי האות וו = אלהים, הטבע עם האות ה.
84 הקדמה לספר הזוהר נד' מ' ותלמוד בבלי מסכת סוכה מט' א' במדרש הנעלם נאמר: ר' יוחנן אמר, ברית כרותה כרת הקב"ה עם העולם, ועל מנת שיעמוד אברהם, ויתקיים העולם בזכותו. שנאמר, אלה תולדות השמים והארץ בהבראם, באברהם, ואותה שעה שכרת עמו הברית באש, עמד העולם בקיומו, וזהו בראשית, ברית אש, ברא אלקים את השמים ואת הארץ כדי שיעמוד אותו הברית אש.

"שנה את סדר האותיות במילה בראשית ותקבל: ברית-אש⁸⁵ כמו אל-ברית.⁸⁶ אלוהי הברית שהוא האל של ברית-המילה, הוא אל הניתוק או ההפרדה ההכרחית להופעתו של האחר."

רבי יצחק כמו להטט עם האותיות, השליך אותן לאוויר, ושב ותפס אותן על מנת ליצור באמצעותן מילים אחרות. הוא נשען לאחור בכורסתו וחיידך קלות, מבטו היה שקוף במקצת, כמו התבונן בחשיבתו ובמה שהיא יוצרת.

"האותיות מרקדות ויוצרות מילים שיפרו את הדברים. עד היכן ברצונך לחקור?" שאל אותי רבי יצחק, "אפשר להמשיך כך זמן רב." לא ידעתי לאן יובילונו הדברים וכבר הלכתי קצת לאיבוד. רבי יצחק חש בכך מן הסתם ובטרים השלים את התרגיל בניתוח המילים הוסיף: "פרשנות אחרת: ראשית, משמעו ביכורים. אפשר אם כן לומר: בהתחלה. אך המלה ביכורים משמעה גם מנחות ככתוב: 'והיה באכלכם מלחם הארץ תרימו תרומה כתרומת גורן כן תרימו אותה: מראשית עריסותיכם תתנו לה' תרומה לדורותיכם'⁸⁷. כאן, האחד מעניק לעצמו את הבריאה כמנחה, שהאות הראשונה שלה ב', היא ראשית השניות, היא מתחלקת בתוך עצמה.

"הבה נחדל מן המשחק באותיות ונתקדם. אך לפני כן נאמר: האל אינו פֶּסֶל, למרות שפיסל את האותיות, הוא סופר." "סופר שדמויותיו חיות! אמרתי.

"דמויות חיות... חזר ואמר יצחק כמהרהר. "האם אכן חיות הן?" שאל את עצמו. "מה מחייה אותן?"

"התבונן באותיות הראשונות של מעשה הבריאה. י', א' ב', בסדר הופעתן הכרונולוגי הן יוצרות את הפעל / א ב / – לאבות, לרצות. 'ואגשים את כל מאויי' ככתוב. כל מה שמתרחש פורש את תשוקתו של האינסופי. שמו הראשוני של האינסוף הוא אהיה, – אני הוא הלא-

85 ספר הזוהר פרשת לך לך פט' א'.

86 שופטים ט' 46.

87 במדבר טו 19-20.

מוגמר/מושלם⁸⁸. ראה עד כמה שורה תשוקה זו בכל מקום.
"מבחינים בה שנית כשמשנים את סדר האותיות במילה בראשית
ומקבלים גם את המלה שיר, ככתוב: 'בשירת התשוקה (תאב) ברא
אלהים את השמים והארץ'⁸⁹.

"בפעם השלישית אנו מוצאים את התשוקה 'בסתרי המלה ברא,
מתהפכות האותיות ומתוכן עולה העמוד המחולל – האבר⁹⁰, שעליו
כתוב: נתמך העולם'⁹¹.

"ובפעם הרביעית: ה א' החסרה, (בראש המלה בראשית) מקדימה את
האות ב' באופן שאינו נראה, ויחד עם ב' ו ר', שתי האותיות הראשונות
במלה בראשית, הן יוצרות את המלה אבר, האביר*, משמעות נוספת
למילה איבר.

"כל אלה מצביעים בצורה ברורה כי התשוקה היא מקור הכול.
ואם לא די ברמזים הללו, קיים גם רמז חמישי. שוב בשינוי הסדר
של שלוש האותיות הראשונות של בראשית נקבל את המלה באר
שמשמעה מעיין, מקור נביעה בצורת טבעת, סמל נשי לרחם. מתוך
הבאר הזו הגיחה המלה ברא.

"סימן שישי תואם: עם הפועל ברא הוא ברא את בר, בן: את העולמות
וכל צבאם ככתוב 'יכלו השמים והארץ וכל צבאם'⁹². היכן? הוסף את
האות ש' ותקבל את המלה בראש, כלומר במחשבה, העולם הוא מחשבה.
"בכל צורה שתרכיב את המילים האלה, הן יחזרו שוב ושוב על
אותו דבר: תשוקה, איבר, האביר, רחם, בן. העולם הכתוב הוא סיפור
של אהבה ושל תשוקה." סיכם יצחק.

"האינסוף משתוקק, סימן שחסר לו משהו!" מחיתי, "כיצד יתכן
שיחסר משהו לאינסופי?"

88 משמע שאני בתהליך מתמיד של התהוות. "איהה" בעץ החיים הקבלי נמצא
בספירה "כתר".

89 ספר הזוהר, מדרש הנאלם, ב' 5.

90 איבר המין של הגבר.

91 הקדמה לספר הזוהר ב' 3.

* הפועל האביר: גדל, צמח, הקשיח.

92 בראשית ב' 1. באשר למילה בר היא בן בארמית ומסמלת כאן את העולם.

"איזו סתירה מרתקת. מה לדעתך חסר לאינסוף?"
ושוב, כהרגלו הוא משיב לשאלתי בשאלה! אבל עד מהרה הבנתי
את כוונתו. השאלות שלנו אינן שאלותינו בלבד, הן גם שאלותיו של
האינסוף... השבתי לו בשאלה:

"איזו תשוקה יכולה להיות לאינסוף?"
"כיצד יכולה תשוקה זו לבוא לידי ביטוי? שאל רבי יצחק.
"במעשה הבריאה," השבתי בזהירות.
"ומדוע?" שאל.

נותרתי באלם-פה. הוא הוסיף:
"מהי הבריאה אם לא תחימה בתוך האינסוף ..."
רבי יצחק הניח לי להרהר והמשיך:
"התשוקה הבאה לידי ביטוי בתנועתו של האינסוף, היא קרוב
לוודאי התשוקה לדעת ... ועימה שאלה..."
"איזו שאלה?"

יצחק ביטא את דבריו באיטיות כמו שקל כל מלה:
"אני יכול להעלות בדעתי שאלה אחת בלבד שעשוי היה האינסוף
לשאול את עצמו: היכן הוא הגבול?"
הרעיון הזה השפיע עלי כהארה, כמו התבהר הכול לפתע, בוודאות
שעדיין לא תפסתי את מלוא משמעותה.
רבי יצחק הבחין בדבר והמתין.
"קודם שנעמיק באותו כיוון, הבה נתבונן שוב בכתוב."

פרק שלישי: אלהים

רבי יצחק אמר אין, ואני תרתי בדמיוני אחר ריק חיצוני ליקום, הוא מלמל אינסוף, ואני הבנתי את המושג יקום כדרך האסטרופזיקאים – כחלל עצום, חסר גבולות שמכיל את הגלקסיות ואת גרמי השמים. הוא אמר "בראשית, בהתחלה" ונדמה היה לי שהתורה מדברת על תאי העצב שלי. היקום היה בראשי כמבנה מנטאלי. ראיתי את עצמי כמוח בתוך גוף, ואחר כך כגוף בתוך מוח, גוף המגיח מתוך תשוקה, מוח הפורץ מתוך מחשבה או שאלה... הנר שהאיר בקושי על סביבתו הותיר אותנו באפולולית שממנה בקע אור מקורי.

"ההתחלה מתפרשת אם כן, מתפשטת, מתרחבת ומתארכת בתוככי עצמה: האותיות מחברות מלה, המלה יוצרת מילים, מילים שמדברות... " רבי יצחק לאט את דבריו, כמי שרוקם מזימות או חושף סודות, או אולי כמי שמבקש שאלהים יקרב אליו להקשיב לו... "בראשית ברא אלהים: בתחילה הוא ברא אלהים, ככתוב בזוהר⁹³. התבונן במלה אלהים, אם אתה מחלק אותה לשתי הברות אתה מקבל אלה * – ים וכשאתה הופך את ההברה ים, אתה מקבל מי. כאן טמון סוד שמו, שאותו חשף רבי שמעון. " רבי יצחק הגביה את ספר הזוהר והטה אותו לעבר הלהבה. הוא נשא מבטו אליי, אחר כך השפילו וקרא: "ההברה הראשונה של שם אלהים אלה – היא הגבול התחתון

93 הקדמה לספר הזוהר מאמר מי ברא אלה ז'.

* אלה – הרבים של זה. המחבר מתרגם בפרק זה את המלה 'אלה' למלה הצרפתית: cela.

של החקירה הכלולה בתוך המה, המסמן את מה שכבר נגלה, ככתוב בספר הזוהר⁹⁴. אלה או מה מצביעים על הבריאה, על הדברים: מה הם אלה? אלה הם המה."

הוא מקרב עוד יותר את ספר הזוהר ללהבת הנר.

"הוא – מרחב רם מעלה ובלתי נגיש שנותר עלום ונשאר תמיד בתוך השאלה בגדר שאלה. הוא כה עמוק וכה מובלע עד שהוא מעורר פליאה. מכנים אותו מ', ככתוב בספר הזוהר. המי מוצפן ומובלע בשמו של אלהים. מוצפן – מפני שהוא כתוב הפוך, מובלע – מפני שהוא בתוככי שמו⁹⁵. 'מי הוא הגבול העליון של החקירה. הוא המובלע שאין לחשפו. מי מסמל את הנושא, את מי שמשקיף על אלה, אך כשהוא חוקר את עצמו, במעמקיו, הוא מגיע לגבול החקירה: מי אני?"

רבי יצחק נשא פניו והמשיך:

"כשעמיתיו ללימוד של רבי שמעון שמעו את המילים הללו, הם השתחוו לפניו, נרגשים ומלאים הכרת תודה..."

"אתה רואה, אתה רואה, המי הבלתי נגלה והאלה הגלויים (המה) יוצרים יחדיו את שמו של אלהים, בורא שמים וארץ, ככתוב בספר הזוהר⁹⁶. "יצחק אמר זאת בהדגשה כמו הראה לי עתה את הנאה שבתכשיטי הבריאה. 'בראשית ברא אלהים': תחילה הוא ברא את המי ואת המה: מי, נושא החקירה, מה, מושא החקירה.

"ראה גם זאת..."

"בתוך שמו מאחד אלהים את הדואליות של נושא-מושא, גבולותיה התחתונים והעליונים של החקירה. כשמי ומה מתאחדים מתרחשת בריאה, כשהם מתרחקים זה מזה, מתרחשת..."

"מתרחש מה?" הוא שואל אותי כשהוא מגביה את סנטרו.

"שתי שאלות? שתי השאלות העיקריות..." השבתי.

"כן, אבל לא בדיוק!" השיב בחיוך סלחני, "מדובר בשאלה המכילה את התשובה. 'ברא אלהים' הפרד בין ההברות ושנה את סדרן, ותקבל

94 הקדמה לספר הזוהר ב' א' מאמר מי ברא אלה.

95 הקדמה לספר הזוהר מאמר מי ברא אלה ז'. טמון או מובלע מפני שהמם הסופית שבשמו בנויה משני נונים שאחד מהם הוא זכר והשני ההפוך נקבה.

96 הקדמה לספר הזוהר א' ב'.

מי ברא אלה: השאלה "מי ברא אלה? ותשובתה "מי ברא אלה", כלומר המי הוא שברא את אלה, ככתוב: 'שאו מרום עיניכם וראו מי ברא אלה...'⁹⁷. ברא משמע גם לכרות***, ליצור, לבחור, לברור, לקיים. הצופה בורא את המושא שנצפה. נושא החקירה הוא הבורא, המחליט, הבוחר והמעניק קיום לנושא החקירה, "מסכם רבי יצחק חגיגית. "רצונך לומר שאני בורא את הסובב אותי?" היסטתי להבין...

"העולם קיים כשאתה חוקר אותו."

"ואם אני מפסיק לחקור אותו?"

"הוא אינו קיים, וגם אתה לא!"

"מי אני?" שואלים כל האנשים את עצמם מראשית הבריאה, תוהים בלבם. והתורה עונה לנו: 'ויאמר אלהים נעשה אדם בצלמנו כדמותנו'⁹⁸. אנו בדמות האלה ובצלם המי, הגבולות התחתונים והעליונים של החקירה. אנחנו השאלה כולה."

רבי יצחק שיחזר לנגד עיניי את המחשבה שבאמצעותה החל הכול. הוא מזג לנו וודקה מדי פעם בפעם, שבזכותה, אף שלא היינו שיכורים, פשטה בגופי חמימות נדיבה, שהציפה את נשמתי וסייעה לי להמיר את הרעיונות שזורה במעין חיזיון. מבחינת המה הייתי העולם, ומבחינת המי הייתי בורא העולם, נתון בהתחלה חטופה חוזרת ונשנית. הוא הניח את הבקבוק מידו והסביר:

"משה חוקר את הסנה הבוער, הוא שואל אותו: 'מהו שמך?' במילים אחרות: מי אתה? 'אהיה אשר אהיה' עונה לו האש שבראשו. אהיה הוא הטיית הפעל / להיות / בזמן עתיד. תשובת אלהים למשה אהיה משמעה: אני הלא-מוגשם, הישות הנותרת בתהליך התהוות תמידי. 'מי אנוכי?'⁹⁹ שואל שוב משה. אהיה מי. אין תשובה אחרת. 'הראני נא את כבודך' מתחנן משה ליהוה, 'לא תוכל לראות את פני כי יראני האדם וחי'¹⁰⁰, עונה לו 'אהיה מי'. מפני שהמי הוא הגבול העליון של

97 ישעיה מ' 26.

** בירוא יערות משמעו כריתת עצים.

98 בראשית א' 26.

99 שמות ג' 11.

100 שמות לג' 19-21.

החקירה, מעבר למי – השואל, הנשאל והשאלה אחד הם, ככתוב: 'מי גלה עפר מעיניך'."

יצחק נשען לאחור על כיסאו ונשם עמוקות.

"עכשיו סכם את מה שאמרנו. מי אתה?"

"אני?" שאלתי כמתעורר מחלום. "האם השאלה מכוונת אלי?"

"כן, אתה, מי אתה?"

"איני בטוח שאני יודע..."

"איך אתה מציג את עצמך?"

"אני אומר מה שמי, מקצועי, גילי, מספר על מעשיי..."

"העמק חדור לשאלה: מי אתה? לא רק בעיני בני תקופתך, אלא

בעיניך?"

"אני בן אדם."

"מהו בן אדם?"

"אין לי מושג."

"כמובן, איננו יכולים לדעת מי אנחנו. וגם אלהים אינו יודע דבר!

ולכן הוא מדבר בזמן עתיד: נראה, אדע במשך הזמן מי אני... 'אהיה...' ,

'מי אינו קיים אלא בכדי לחוקר אותו. אין בו דעת'. ככתוב¹⁰¹. הידיעה,

אילו התקיימה, הייתה הופכת כל דבר למוגדר לחלוטין, את אלהים

לאובייקט, את העולם למאובן – ואותנו לרוחות רפאים. לפיכך מדבר

אלהים בתורה כמי שלא השלים את התהוותו: אהיה.

"אם אתה מוסיף לוואי למלה 'אני', אמר לי יצחק כמזהיר, "אם

אתה עושה את השגיאה החמורה הזו וכופר בעיקר, אתה ממזער את

עצמך למימדי הלוואי שהוספת. לדוגמה: אם אתה אומר: 'אני צרפתי',

אינך אלא צרפתי ותו לא. אם אתה אומר: 'אני אדם' אתה ממזער את

עצמך לכדי תפיסת מושג האדם בעיניך. כל מה שתאמר, ימזער אותך.

לכן "אהיה" בעתיד*, אינו מקבע אותך, משאיר אותך חופשי, ומאפשר

לך להתקרב לאינסוף ברוך הוא.

"אנחנו תמיד הרבה יותר או הרבה פחות ממה שאנו חושבים שאנו:

בחברה יותר, באינסוף פחות. בחברה יותר – מפני שאם אתה קושר

101 ספר זוהר בראשית כרך ב' ל'.

* אהיה הוא מי שנמצא בתהליך התהוות – השתנות בלתי פוסק.

דבר-מה ל'אני'* עליך להוסיף לו אינספור הגדרות (צרפתי, יהודי, שחרחר, עיניים חומות, גובה ממוצע, שאוהב גלידת שוקולד עם וודקה, וכד'). באינסוף פחות – מפני ששון דבר ממה שאנו יכולים לומר לא יתאר אותנו טוב יותר מ'אני', בלי שום אפיונים נוספים. ואם לא תאמר 'אני' אלא תאמר 'אהיה', אתה מתקרב עוד יותר לכתרו** של המלך, קרוב מאד לאינסוף ברוך הוא.

”כדי לחדור לעולם אתה מחבר את המי לאלה (שהם המה), גם אם אינך מודע לכך. אתה מעמיד עצמך כנושא לפני המושא. כדי לצאת ממנו, הפרד בין המי והמה (האלה)! או אז אתה מתבונן בעולם שאין בו מתבונן. אלה משקיף על אלה ועל המי, הלא מוגדר, הגבול העליון של החקירה, הנצמד אל הלא מוגדר האינסופי.

”האדם נברא בצלמו ובדמותו של אלהים, כשתי שאלות: מי ומה. אנחנו שאלות ועלינו להישאר שאלות.

* כמובן של אני קיים, ישנו, הווה, הנובע מן הפועל להיות.
** המחבר רומז כאן על הספירה הראשונה בעץ החיים הקבלי “כתר” שאליה משתייך שמו של אלהים “אהיה”. מעל כתר, האינסוף ומעליו “אינסוף האור”.

פרק רביעי: המלה

כשהגעתי לרבי יצחק, דימיתי שאני מישוהו. כשאצא מכאן לא אהיה ולא כלום! האם אפשר לחיות ללא הגדרה עצמית, ולו מצומצמת? להסתפק בלהיות שתי שאלות ללא תשובה? דאגה זו שעדיין מחלחלת בתוכי החלה לנקר בתודעתי...

הנר היחיד שהאיר לנו החל לדעוך. רבי יצחק נטל את הנותר ממנו כדי להביא מן המטבח נר אחר. כמו האינסוף, צללתי גם אני בחשכה שלפני הבריאה. אחרי רגע ארוך, ושקשוקי סירים למיניהם, הוא חזר עם כוס מלאה מים שעליהם צפה שכבת שמן שהזינה פתיל דלוק.

"בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ, 'השמים והארץ' הם הביטוי הראשון של הדואליות. הם מסמלים את החלל ואת פני השטח, שתי תופעות מנוגדות, ויחדיו הן מהוות את הכול"¹⁰².

"והארץ הייתה תוהו ובוהו ורוח אלהים מרחפת על פני המים."¹⁰³

"איזה מים? מהיכן צצים לפתע המים?" קטעתי את רצף דבריו.

"אלו הם מי הרחם, הדיו שבאמצעותו הוא יכתוב את העולם.

"ראה", אמר לי כדי שאחדל לשאול שאלות.

"תוהו: משמעו, דיסהרמוניה, קולות החשכה. בו הו, הוא נמצא בו.

האדמה הייתה שרויה במחשכי המולה חסרת צורה, לא מוצקה, כמו דיו בתוך קסת, שלא היה אלא חומר גלמי בטרם נרשמו האותיות.

"פירוש אחר: האדמה הייתה שרויה בתהייה (תוהו) ומחתה (בוהו)

102 ארץ ואדמה שתי מילים שונות: ארץ, משמע פני האדמה, שטחה, מדינה, והאדמה, החומר שממנו עשויים גם האדמה וגם גוף האדם.

103 בראשית א' 1-2.

ככתוב בספר הזוהר¹⁰⁴. היא צועקת כתינוק היוצא מרחם אימו. היא חושפת את תמיהתה על שהייתה עדיין המיה בלתי ממומשת. "ורוח אלהים מרחפת על פני המים...": הרוח מגשימה את הנשמה שמחוברת לקול, לאמירה, או יתרה מזו, היא נשמת המלה הרדומה עדיין, העתידה לפרוץ אל המרחב. אלהים עדיין לא אמר דבר, משל נשם נשימה עמוקה כדי לדבר... אלא שהתיאור אנושי מדי. למעשה, הוא הולך לחבר את התנועות לעיצורים כדי להפיח בהם רוח חיים." רבי יצחק הלך והתקדם ברגעיו הראשונים של מעשה הבריאה מלה אחר מלה.

"ויאמר אלהים¹⁰⁵: אל מי הוא מדבר? מי נמצא שם כדי לשמוע אותו? הוא לבד! מכאן, שהוא מדבר אל עצמו. תחילה הופיעה בתוך האינסוף אות אחת, ה'י', אחריה הופיעה אות שנייה א', ואחריהן המלה בראשית. אחריה הופיעו מילים, ורק לאחר מכן אלהים אומר 'ויאמר אלהים'. באותו תהליך בא הדיבור בעקבות הכתב, והכתב קדם לבריאת העולם.

"ויאמר אלהים', משמע אלהים מדבר: הדיבור והדבר נגזרים מאותו שורש ד ב ר/. למילים האלה, שמעולם לא נהגו קודם לכן, יש עוצמה של פעולה, של פעולת היצירה, המתגלה מתוך המחשבה. המלה יוצרת, עוצרת, מבדילה, בוחרת ומעניקה לדברים את נשמתו של הדובר. באותו מעמד מכונן, אין הבדל בין הדיבור לדבר."

לפתע השתתק רבי יצחק, ורק המהם מהורהר וממוקד, משל היה שקוע במדיטציה. הוא שב וחזר על מלמולו כמי שמכין עצמו לזנק ובו בזמן להאיט. "מממ". ידעתי שהוא נכנס לקצב המענג של המילים שיביאו לכדי התרוממות נפש ולהתענגות פיזית. הכוונה לזנק הציפה את גופו באושר ובקלילות שהעתיקו את רוחו למחוזות שמימיים, לעולם שטרם עוצב על ידי רפואי הבריאה. מחשבתו האירה את פניו באור פנימי, ועיניו, כקרני השמש, הפיצו רעיונות שהאירו את דף הספר הפתוח לפניו.

הסבורים אתם שאני מגזים? ממש לא! הוא חדל מלהביט בי, מדי

104 ספר הזוהר בראשית כרך ב' לא' א'.

105 בראשית א' 1-3.

פעם נחו עיניו על השולחן, על הספר, אך לא קראו בו דבר. פעמים
בהו עיניו בתקרה, כמו ביקשו לדלות ממעל את הממשות של מטה.
לפתע פתאום ניתר יצחק ממקומו, עיניו נפערו לרווחה כמו מופתה
היה מן המחשבה שעלתה במוחו.

'יהי אור'¹⁰⁶ יהי חושף את סוד הבריאה. ה' הראשונה – נקודת
הרטט של האינסוף ברוך הוא, ו ה' – הסופי, או לחלופין ה' – האב,
וה ה' – האם – מתאחדים כדי ליצור את ה' השנייה של יהי, רטט
חדש בפריסה חדשה, עולם, או הווייה חדשה. עונג!¹⁰⁷

"ועוד על יהי: ה' הוא יהוה, ה' הוא אלהים, ויחד הם יוצרים
את יה שהוא שם נוסף של אלהים, שהבריאה מכירה בו ושרה בשבחו:
הללו יה! יהוה ואלהים מתחברים זה לזה כדי לברוא, ובריאה זו היא ה'
'השנייה של יהי. האינסוף ברוך הוא מתגלה בבריאה. כאור!

'ויהי אור': לא מדובר כאן באור הכוכבים, שיופיעו רק ביום הרביעי
לבריאה! האנדרלמוסיה שמילאה את החלל תיהפך למלמול הססני,
למשפט. ואותו משפט מכתוב, הוא בה בעת הבשורה וקיומה, הנאמר
והנעשה. המשפט מפרק את האנדרלמוסיה כשהוא מפוגג את מחשכי
הקולות שאינם יוצרים מילים, הוא מאיר את הפליאה של ההווייה,
(תוהו ובוהו – התהייה על היש)

המחשכים אינם עומדים בניגוד לאור כמו הטוב בניגוד לרע. הם
משלימים זה את זה כמו הדין והנייך, כמו הזרע והאדמה, כמו המלה
ומשמעותה. עבורנו המקובלים, הגון השחור של המילים הכתובות בתורה
הוא העלטה, והגון הלבן שבין השורות, הוא אורה של המשמעות, הפרשנות.
"האם שמת לב שהאור האחר, אור השמש סוגר אותנו בתוך עצמנו,
בעולם הזה? כל אימת שהשמש שוקעת, פותח אותנו הלילה לשאר
היקום ולעתים אף לאינסוף. בחשכה אנו מיטיבים לראות את הגדול
מאוד ואת הרחוק מאוד.

"האם זו הסיבה לכך שאנו לומדים בלילה?

"אחת הסיבות", השיב. "הלילה יאה יותר להתרועעות עם האינסוף.

דזיו מזמינים את המסתוריות.

106 בראשית א' 1-3.

107 ס. זוהר ב' בראשית יהי אור עמ' מג' ל-מב'.

"אחת המשניות מלמדת אותנו שאפשר לחקור את מה שמצוי בתחום המוגדר באמצעות הפסוק: 'חקור את הזמנים הקדומים מיום שברא אלהים את האדם על פני האדמה, אך לא מה שממעל ולא מה שמתחת, לא מה שקדם ולא מה שיהיה'¹⁰⁸. האסור מורה בדרך ההיקש על המותר. אם נבצר מאיתנו לחקור את המעלה, את המטה, את הלפני, ואת האחרי, מה נותר?

רשמתי ציור קטן, ארבע נקודות שיצרו צלב. יצחק התבונן בציורי. "במשנה זו מופיעה המלה "חקור" בלשון יחיד. בין מעלה למטה, בין לפני לאחרי... מה נותר אפוא?" שאל אותי יצחק. "אני?"

"אל תחקור את שמעליך, מתחתך מלפניך ומאחוריך, חקור בתוכך את סודותיו של מעשה הבריאה. בלילה יש ביכולתנו להעמיק להתבונן לתוככי עצמנו.

"היכן נעצרת?"

"בפסוק 'ויהי אור!'"

"וירא אלהים כי טוב'¹⁰⁹ טוב היא מלה מאירת עיניים. אפשר לפרשה גם: היטב, כראוי, אושר וכד'... אך בהקשר זה, בהופעתה הראשונית, מובנה של המלה רחב יותר, בסיסי. שיהא הדבר, כי טוב, הוא הווה, הוא קיים¹¹⁰. הדבר הזוכה לשם – יכול להתקיים: האור הוא טוב, מפני שהמלה היא טוב. בזוהר כתוב: 'כל העמקויות המגיחות מחיקה של המחשבה, ביחד עם הקול ההוגה אותן, אינן מתגלות אלא באמצעות המלה, ומהי המלה אם לא הדיבור?'¹¹¹

"שמים וארץ היו גוף אחד, דיסהרמוני וחסר צורה. צריך היה לדבר כדי להבדיל ביניהם. 'ורוח אלהים מרחפת' – מרחפת מאז ומרחפת עדיין. 'העולם מתקיים אך ורק בזכות הרוח הזאת', כפי שנאמר. מדי יום ביומו מחדש אלהים את מעשה בראשית, כפי שכותב דוד:¹¹²

108 תלמוד בבלי מסכת חגיגה יא.

109 בראשית א' 4.

110 אנחנו נשוב לנתח את המילה טוב בשער השביעי.

111 הזוהר כבראשית כרך ב' לב'.

112 תהילים קד' 30.

‘תשלח רוחך יבראון ותחדש פני אדמה’. רוח אלהים, נשמת הדיבור, מפרידה בין המי למה, נושאת את הבריאה שוב ושוב מן האין לקיום ומאפשרת לה להתקיים¹¹³. הבריאה היא תהליך מתמשך¹¹⁴, שאינו תם ואינו נשלם. רוח אלהים נוכחת ופעילה תמיד, היא נמצאת גם בתוכנו. “ועל כן הדיבור קדוש הוא. הוא יוצר את המציאות ויכול להחריבה, ככתוב: ‘לא ישב בקרב ביתי עושה רמייה דובר שקרים לא יכון לנגד עיניי’¹¹⁵. העושה רמייה כאילו מחק עצמו מן העולם וכאילו החריבו.” אני מתבונן ברבי יצחק מפרק את המילים או מביא מדבריהם של רבנים שחיו מאות בשנים קודם לכן. בדמיוני אני רואה את אותם מורים בישיבותיהם, שמן הסתם דמו לאסמים, והם רכונים מעל השולחן סביב מנורת שמן המפיצה אור זהבהב קלוש על הכתוב הבהוק על דפי קלף צהובים, נוברים ביראה ובסקרנות בספרי התורה או בטקסטים נושנים אחרים שחוברו בידי אבות אבותיהם, בכדי לגלות בהם, בין השתיקות הארוכות, רזים חדשים. ‘הפסק לדבר’, אמר רבי שמעון בר יוחאי בספר הזוהר, ‘על מנת שיתגלה הסוד העילאי לבני האדם’¹¹⁶. שיערתי בנפשי שרבנים אלו לא היו שונים בהרבה מרבי יצחק ותלמידיו, בדירתו הצנועה שבלב בלוויל. היינו כשחקנים במחזה נצחי, השב ומעלה בלי הרף, כאז כן עתה, בכל תקופה ובכל מקום, את הדיון על ימי בראשית ועל סוד האלוהות.

“ובכן,” הוסיף ואמר יצחק, “אלהים אינו אומר שהאור הוא טוב, הוא רואה שהאור הוא טוב.”

“איך הוא יכול לראות?” שאלתי את יצחק.

“הנה השאלה שצריכה להישאל! האם עלינו לדמיין את אלהים עם עיניים, מדוע לא עם ידיים, בהונות פרוסות כמניפה וקרחת? אלהים רואה את קולו כבני ישראל במעמד הר סיני: ‘וכל העם רואים את הקולות ואת הלפידים’¹¹⁷ הוא רואה את המילים הללו שהן עצמן האור.

113 רבי שניאור זלמן מלאדי, “שער היחוד והאמונה” (ספר “התניא”) פרק 3.

114 רבי יהודה הלוי, ספר “הכוזרי” פרק 3 פ’ 11.

115 תהילים קא’ 7.

116 הקדמה לספר הזוהר ב’ 1.

117 שמות כ’ 18.

”ויבדל אלהים בין האור ובין החושך: ¹¹⁸ הוא הבדיל, הבחין, חילק והפריד ביניהם, משמעות השורש /ב ד ל/ קרובה למשמעות השורש /ב ר א/ – יצר, פסל, הבדיל, בחר, חילק. הוא בחר את האותיות ואחר כך יצר ביניהן רווחים כדי ליצור מילים, וראה כי טוב. ללא אותה הבדלה, לא היו האותיות מפרידות בין הדברים.

”ואז, משהתחיל אלהים לדבר, הוא נתן להם שמות: ’ויקרא אלהים לאור יום ולחשך קרא לילה’¹¹⁹: יום לאור, לילה לחושך; חושך ולילה עבור הדממה או הרעש, אור ויום עבור האמירה.

”בהמשך הוא שוב חוזר על כך: מדבר, נתן שמות ומפריד עוד ועוד. ערב ובוקר, המים שמתחת לרקיע והמים שמעל הרקיע, רטוב ויבש, ים ויבשה, עשב למינהו, עצים למיניהם, כוכבים, מאור קטן ומאור גדול... כל זאת הוא עושה באמצעות מילים היוצרות את ההפרדות ומעמיקות את המרווחים שבהם יוכלו להתקיים. עם אותן האותיות הוא יכתוב מילים נוספות, יברא ויפריד דברים אחרים.

”בקהלת כתוב: ’גם את זה לעומת זה עשה אלהים...’¹²⁰ כל מה שברא הקב”ה ברא בכפילות, אלהים כופל את המציאות, הוא מבשר על העתיד לבוא כבר בהתחלה. עם ה’ב’ של בראשית, הוא מבשר על השניות.

”אך הוא חרט את האחד – את רעיון האחדות, בזיכרון של ההפרדה. ’ויקרא אלהים לאור יום ולחשך קרא לילה, ויהי ערב ויהי בקר יום אחד’. במילה אחד, הוא מאחד אותם מחדש.

”הניגודים הם כמו האחד, מפני שאין חושך בלי אור, ואין אור בלי חושך, אין יום ללא לילה, ואין לילה ללא יום. ’הוא מפריד ביניהם כדי שיבואו לידי התמזגות האחד בתוך השני’. כפי שכתוב בספר הזוהר:¹²¹ מהאחדות להיפרדות, ומהיפרדות להאחדות, הנה דרכה של הממשות. ”בדיבור ובמתן שם אתה בורא בריאה, בשתיקה, אתה מסתלק ממנה.

118 בראשית א’ 4.

119 בראשית א’ 5.

120 קהלת ז’ 14.

121 ספר הזוהר, כרך בראשית ב’ 31 א’.

פרק חמישי: האדם הוא מקדש

כשמתעוררת בי שאלה אפיקורסית, שיש בה משום חילול שם שמים או שהיא פשוט שאלה מביכה, איני יכול שלא לשאול אותה. ושאלה דומה בוערת על לשוני זה שעה תמימה:

”אבל, רבי יצחק, האותיות לא ממש בראו את העולם! קשה לי להאמין ש'הוא' כלשהו ברא בתוך האינסוף את האותיות, ושהן, בהתאם לתוכניתו של אלהים, בראו את העולם!”

חששתי פן תשכך שאלתי את התלהבותו, אך שכלי דחק בי לשאול אותה, ולא לשווא היא נשאלה. רבי יצחק הסב ראשו ימינה ושאלה, הידק שפתיו כמביע מורת רוח מהערת.

”היש לדבר זה חשיבות בעיניך? רוח הפיוט של המקובל עדיין אינה שורה עליך!” ענה משועשע מרים גבה.

”בראשית: אתה יכול לקרוא כהתחלה, כאחת הדרכים לספר את ההיסטוריה שלנו. איננו לא אסטרונומים ולא פיזיקאים, העולם שלנו, אינו מוגבל למה שאנו רואים בשמים או בחומר. הוא נחשף בעיקר במה שאנו מגלים במילים המכוונות אותנו להתבונן פנימה אל תוך העצמי.

”בנבכי הנבכים של הנסתר, השתוקקת להיות, ורטטת השוקה הזו, הבא לידי ביטוי כניצוץ של אור, באות י', יצא מהאינסוף, כדי לפתוח מרחב מתוך הרחם, באות א', ולכנות את הבית הממשי באות ב'. אותה תשוקה המתגלה באותיות י א ב, (תאב) נקראת ”אהיה”.

”אחר כך, בעולמות התחתונים, יצא י' זכרי מזרע אביך ונכנס כניצוץ אור קורן לרחם אמך, האות ה', מקום שם הם יוצרים י' נוספת: יהי – שהיא למעשה אתה!

”היית אם כן בחיקה של האם, בביתה של ה' ב' – בכראשית.

"אחר כך נולדת, ונגלה לפניך היקום. אנו מדברים במפץ הגדול*.
 אותו יקום היה תחילה אתה, לפני שהוצאת אותו מתוכך ולפני שהיה
 למושא. תחילה ראית אותו כתוהו ובוהו ואתה עצמך היית תוהו ובוהו.
 אחר כך הופיע אור: הבחנת בסדר כלשהו – אור וחושך, יבש ורטוב,
 מעלה ומטה... כל אלה התרחשו ברוחך, בראשך, כבראשית, בהתחלה.
 "או אז החל מה שאנו מכנים: זה. בראשית הכיל את ברא, ואתה
 בורא את עצמך בראשית, כעולם, עם נפח ושישה כיוונים** היית
 ראשית, הביכורים שהובאו כמנחה. הענקת אותך לעצמך כזבח קדושה.
 ובראת את אלהים, שהוא שותפות אינטימית של זה/אלה – מושא,
 (הגוף שלך), עם מי, כן – נושא. אותה שותפות בין המי והמה/האלה
 בראה עולם ומלואו: שמים וארץ, מראשך ועד כפות רגליך.
 "תחילה גילית את העולם בתוכך בכך שהענקת לו שם, וכדי להעניק
 לו שם, פירקת אותו*** אחרי זמן רב למדת לדבר, ואחר כך לחקור.
 "בין אם נבראת באמצעות האותיות ובין אם לאו, האותיות מסבירות
 היטב איך בראת את עצמך, ואיך, אחר כך, בנית את המציאות שסביבך."
 רבי יצחק החריש, הבית והרחוב היו דוממים לחלוטין. מפעם לפעם
 נשמעו רחשיו ופצפוציו של פתיל הנר שהסגירו את הדממה הכבדה,
 ואפילו קולו המתנשף**** של רבי יצחק לא הפר אותה. כשיהיה דיבר
 אל אברהם או אל משה, אין ספק שלא דיבר בקול קודר, חגיגי ורועם,
 בנוסח הוליווד, כי אם בלחש מאופק מאוד שבקע ממעמקי הווייתם...
 "האם בסופו של דבר אלהים הוא אחר או לא? "
 "אינו אחר, וגם אינו לא אחר. האינסוף ברוך הוא פינה בתוכו
 מרחב כדי שה'אחר' יתקיים. האם הצליח? האם המרחב ומה שהוא

* המפץ הגדול באנגלית: The Big Bang הוא שמה של תיאוריה פיזיקאלית
 המהווה את תמצית הקוסמולוגיה המודרנית. על פי תיאוריה זו, מקורו של
 היקום בנקודה בודדת, הקרויה סינגולאריות כבידתית. המפץ הגדול מתאר את
 האירוע שהתרחש בנקודה זו ובמהלכו נוצר היקום, ממד הזמן, ממדי המרחב
 והגדלים הפיזיקאליים הידועים לנו כיום. עם הזמן התפשט היקום לכדי היקום
 המוכר לנו כיום. ויקיפדיה.

** הכוונה לששת כיווני המרחב: קדימה אחורה, מעלה מטה, מימין ומשמאל.

*** הכוונה לקביעת רווחים בין האותיות כדי ליצור מילים.

**** קול הינשוף או היגוי השין כשין ולא כשין שמאלית.

מכיל הם אחר ממנו? כן. האם אותו מרחב הוא הוא־עצמו? אכן. וכך, מי שטוענים כי אלהים הוא אחר טועים ואינם טועים. ומי שטוענים שאלהים אינו אחר, גם הם טועים ואינם טועים.
"הבט!"

רבי יצחק דפדף בספר הזוהר בחשכה ששררה בחדר ומהר מאד מצא את אשר חיפש:

"נקודת הפריצה יוד, מתקראת 'אני', כפי שנאמר בספר הזוהר, ויהוה שאינו נגיש ואינו נגלה בחסד עליון, מונח עליה. אני (יוד) ולהיות (הזוהר) אינם אלא אחד: יהוה. אני הוא יהוה"¹²²
"אין, אינסוף, ו' א' ב', בראשית, כולם נמצאים בתוכנו, בראש, גם בהתחלה וגם כעקרונות.

"ככתוב: 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם'¹²³. 'האדם הוא מקדשו של אלהים' כפי שנאמר¹²⁴ במקדש הזה, נמצא אלהים. עלייך לגלות אותו." הוודקה החלה להשפיע על גופי הרעב והעיף. הייתי מותש, אך המשכתי לשאול שאלות.

"אמור לי שוב, מדוע התרחש רטט באינסוף?"

"אתה יודע זאת בדרך השלילה. באותה מידה שאתה, הסופי, מחפש את האינסוף, כך האינסוף ברוך הוא חיפש או הגה במחשבתו את הסופי... את המנוגד לו, בראי היחידי שבו הוא יכול בצורה זו או אחרת לראות את עצמו.

"אנו משתוקקים להכיר את שתי קצוות האנך: את האינסופי ואת הסופי, את התשוקה להיות ואת ההוויה"¹²⁵.

התחלתי ללמוד את המסורות הדתיות והרוחניות מן השאלה האנושית האוניברסאלית ביותר, אף שמעולם לא הייתה נדושה: "מה הם החיים

122 הקדמה לספר הזוהר ו' א' על ויקרא פרק יט פ' ל'.

123 שמות כה' 8.

124 ירמיהו ז' 4.

125 ביום אחר אמר לנו: "אנחנו בה בעת התשוקה להיות והאדם המשתוקק.

האלה?" ויתרה מזאת, "כיצד חיים אותם?" ועל אף שהצגתי עצמי כאתיאיסט מושבע, קיוויתי למצוא בקרבכם של מורי הרוח שבחרתי תשובות או הנחיות כלשהן, שלא יהיו זרות לרוחי.

אלהים היה בעיניי בלתי נסבל. ובהתחלה לא הברלתי בין אלוהי-המאמינים, כפי שכינה אותו רבי יצחק, לבין האלהים האחר. בסתר לבי אף חיפשתי סיבות להלעיג עליו.

הגעתי אפוא לרבי יצחק כופר ואף יהיר במקצת. אהבתי את עמדת המתנגד שאלוהי המאמינים אפשר לי להחזיק בה. אהבתי גם את העזתי לחיות בלי אלהים.

לאט, לאט שרטטו שאלותיי מפה, שבדיעבד, יכולתי להתייחס אליה כאל מפת סקרנויותיי, כדי לא לומר חרדותיי. בתשובותיו בנה רבי יצחק שיטה, מטפיזיקה של הוויה, שלמרות שלא הייתה מדעית, אובייקטיבית וניתנת להוכחה, הייתה בכל זאת הגיונית ויעילה: יכולתי להיכנס לתוך עצמי, לחפש את הגורמים ולאשר את תקפותם.

רבי יצחק אמר לי שאני עצמי מהווה ביטוי לתשוקתי לחיות, ובאופן זה אני הוא אבי, והשתקפותו של האינסוף... קיבלתי זאת כדרך מקורית לראות את העולם. כרעיון מתקבל על הדעת. "האיך הדבר כבד מנשוא? האם אתה משוכנע שאתה רוצה להיות למקובל?" שאל אותי רבי יצחק וכבר נשמע מלעיג יותר ממני.

שאלתי: "איך התחיל הכול?" והוא ערך את תשובתו מן האינסוף, מקור התשוקה, אל בראשית – התגלותה הראשונה. אחר כך אל אלהים כעיקרון המי והמה. אחר כך, אמר, כוננה המלה את המציאות כשניות. ועתה אמר לי שאני הוא מקדשו של האל! וכל זאת, מבלי להעמיד למצב הזה שום תנאי, לא של טהרה ולא של שלמות. למה יכולתי להתנגד?

מבלי שכפה עלי את כללי האמונה, הוא הטיל עלי את מלוא האחריות לעצמי, להווייתו ואפילו לעולם כולו. הוא לכד אותי במלכודת של עצמי. הוא הציע לי, לְכופר, תשובה דתית בעודו בונה מטפיזיקה על אל שתחת לכנותו אלהים, כינהו אינסוף ובירך אותו. אל שהיה כה קליל, כה בלתי נתפס, וכה דומה לי עד שלא יכולתי להתנגד לדבר. לפי שמנע ממני את האפשרות להתנגד, הוא ערער את שיווי משקלי, ערער אותי. צנחתי לתוך תהום, שעל אף שכינה אותה אור עדיין נותרה

תהום, "תהום ללא תחתית". היה עלי לבחון את התיאוריות שלי, לברוק
מחדש את אבני היסוד שעליהן בניתי את אורח חיי בעולם. קשה היה
לעשות זאת בעת שדיבר...
האם הבחין במבוכתי? הוא גחן לעברי, התבונן בעיניי, ובמלמולו
המתנשף המשיך כמו היה מספר סיפור.